

İnceleme Makalesi

ARŞİV DÜNYASI

Cilt:9 - Sayı: 1
2022/Yaz

KOMİK HASAN EFENDİ'NİN TİYATRO PİYESLERİ NAZARINDA SANSÜR UYGULAMALARI

Nurbanu YILMAZ

Marmara Üniversitesi
Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü
nurbanu.yilmazz@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4231-6778>

Sinem AKYOL

Marmara Üniversitesi
Tarih Bölümü
akyolsinem37@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-0614>

Öz¹

Osmanlı Devleti, XIX. asrın sonlarında yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler neticesinde çağdaşı birçok devlet gibi çeşitli alanlarda birtakım denetim ve sansür uygulamalarına başvurma durumunda kalmıştır. Bu alanlardan biri de tulûat tiyatrosu ve bu tiyatrolarda oynatılan piyeslerdir. II. Abdülhamid dönemi denetim ve sansür mekanizması, özellikle tiyatro denetimi sayesinde devlet perspektifinden dönemin tiyatro icrasına yakından bakmamıza imkân sağlamaktadır.

Bu çalışma, Komik Hasan Efendi ve onun idaresindeki Hayalhane-i Osmanî'ye ait piyesleri inceleyerek bunları tanıtmak, arşiv belgeleri ile Türk tiyatro tarihi literatürüne katkı sağlamak ve Osmanlı Arşivi'nin muhtevası bakımından makro/mikro çalışmalar için elverişli kaynaklara sahip olduğunu araştırmacılara duyurmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tulûat Tiyatrosu, Komik Hasan Efendi, Hayalhane-i Osmanî, Tiyatro Piyesi, Denetim ve Sansür

ABSTRACT

Ottoman government, as many of the other contemporary states, was obliged to apply some supervision and censorship in various branches, as a result of political and social development occurred at the end of the century. One of these branches is improvisational theatre and dramas played in these theatres. Supervision and censorship movement in the era of Abdülhamid II, enabled to look closer performance of theatre held in that era from government perspective.

This action is written with the intention of introducing dramas belonged to Komik Hasan Efendi and Hayalhane-i Osmanî, which was at the helm of him, by examining them, and contributing to literature of archive documents and the history of Turkish theatre and proclaiming the fact of possessing sufficient sources for macro/micro studies, in respect to Ottoman archive, to researchers.

Key Words: Improvisational Theatre, Komik Hasan Efendi, Hayalhane-i Osmanî, Theatre Text, Supervision and Censorship

¹ Bu çalışmanın değerlendirilmesindeki katkılarından dolayı Sayın Burçak Evren'e teşekkür ederiz.

GİRİŞ

Bu makale, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tesadüfen bulunan piyes metinlerinin peşine düşülerek arşiv kaynaklarının tarihçiler dışındaki sosyal bilimciler için de oldukça verimli araştırma sahaları olabileceğini bir kez daha vurgulamak niyetiyle kaleme alınmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı Arşivi, barındırdığı büyük koleksiyon itibarıyla sosyal bilimciler için oldukça öneme haiz bir kurumdur. Devletin kuruluşundan sonuna kadar her türlü sosyal, siyasal, kültürel ve iktisadi konuları içeren belgeleri bünyesinde barındırması hasebiyle araştırmacılar için yeni meseleler ve mülahazalar ortaya çıkarmaya son derece müsait bir araştırma mekânıdır. Bu çalışmada, Osmanlı Arşivi'nde Komik Hasan Efendi'ye ait piyeslere denk gelinerek, piyesler, Osmanlı sosyal tarihi kaynakları bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu piyesler Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi fonunda bulunmaktadır ancak piyesleri tetkik ve tasdik eden Zabtiye Nezareti'dir. Bu ilginç bir durumdur, zira bu evrakların denetimini Zabtiye Nezareti yaptığından, evrakın bu isimdeki fonda bulunması gerekir. Söz konusu evrak, dosya usulü tasnif edilip henüz analitik tasnife tabi tutulmadığı için meraklısının ulaşması zor olduğu düşünülerek bu belgeleri tanıtmak ve araştırmacıları haberdar etmek istenmiştir. Çünkü Osmanlı tiyatrosu ya da müstakil olarak Komik Hasan Efendi ve Hayalhane-i Osmaniye Kumpanyası gibi konuları çalışacak araştırmacıların Osmanlı Arşivi'ne gelse dahî bu piyeslere denk gelme ihtimali oldukça zayıftır. Bunun yanı sıra Osmanlı Arşivi'nin sadece tarihçiler için değil bir sosyolog, bir edebiyatçı, bir filolog ya da diğer sosyal bilimcilerin kendi alanlarına dair birinci el kaynak bulabileceği bir arşiv olmasının altının çizilmesi amaçlanmıştır. Bu makale, tiyatro tarihi literatürüne kaynaklık edebilecek tiyatro tekstleri ve piyes metinlerini tanıtmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Komik Hasan Efendi'nin Hayatı

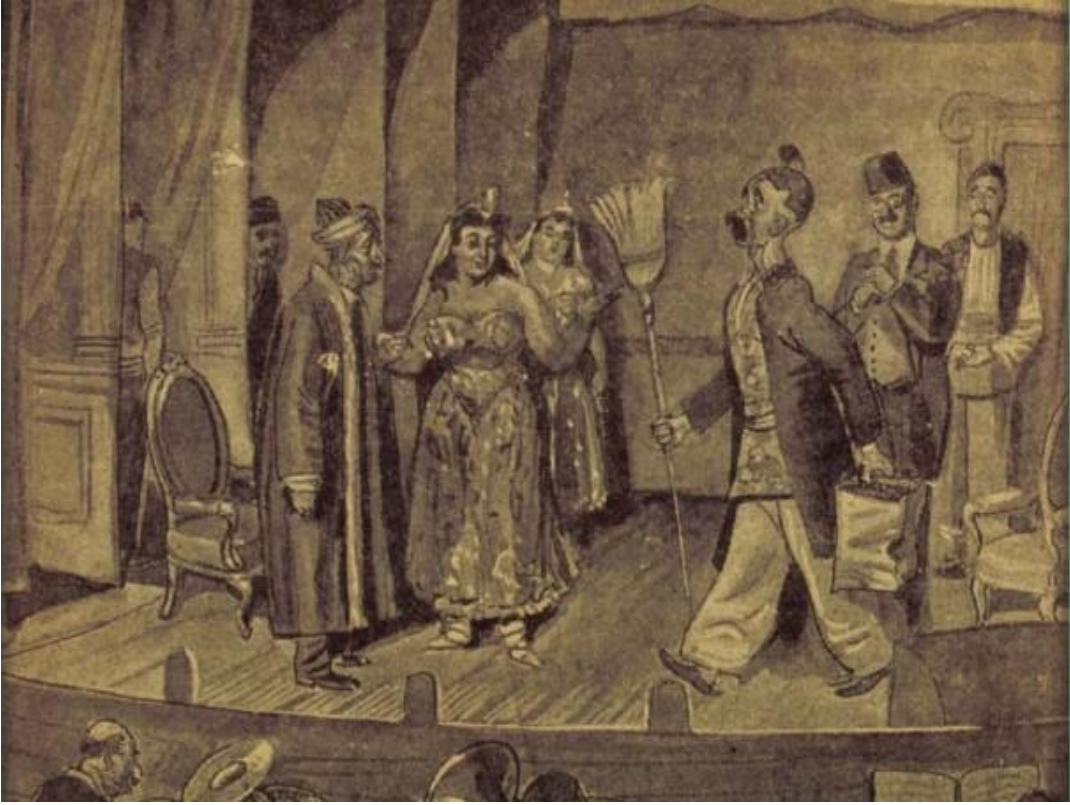
Osmanlı Devleti'nin ünlü tulûatçılarından ve ilk komiklerinden biri olan Hasan Efendi'nin hayatının ilk yıllarına ait detaylı bilgi bulunmamaktadır. 1865² yılında Halıcıoğlu Kumbarahanesi Hastanesinde Hastalar Ağası Mehmed Efendi'nin oğlu olarak İstanbul'da doğmuştur (Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, 2001). Yoksul bir ailede dünyaya gözlerini açan Hasan Efendi, gençlik yıllarında yoğurtçuluk yapmıştır. Ailesi iyi bir eğitim görmesini isterken Hasan Efendi tiyatronun tozlu sahnesine gönlünü kaptırmıştır.

Henüz küçük yaşlarda saçları döküldüğü için 'Kel Hasan' olarak da anılmakla beraber daha çok 'ünlü, şöhretli komik' anlamına gelen 'Komik-i Şehîr Hasan Efendi' olarak bilinmektedir. Çocukluktan itibaren yaptığı taklitler, şakalar ve nükteler ile tiyatroya duyduğu ilgisini fark eder ve Abdürrezzak Abdi Efendi'nin³ Tulûat Kumpanyasında perdecilik görevi ile temaşa sanatına giriş yapar. Görevi, sadece oyunlarda perde açıp kapamak olsa da nev-i şahsına münhasır kişiliği ve oyunların perde aralarında yaptığı komiklikleriyle kısa sürede tulûat sanatında şöhret basamaklarını çıkmasına sebep olur. Abdürrezzak Abdi Efendi'nin yanında yetişen Hasan Efendi, bir süre sonra Hayalhane-i Osmaniye adında kendi kumpanyasını kurmuş ve Naşit Bey, İsmail Hakkı Dümbüllü gibi dönemin ünlü tulûat sanatçılarını yetiştirmiştir. Çöp süpürgesi ve boş tenekesiyle beraber bir tiplleme oluşturan Komik Hasan, 40 yılı aşkın sahnelerde toz yutmuş ve yutturmuş, kahkahalar arasında ömür sürmüştür. Türk tiyatro tarihi özellikle tulûat tiyatrosu için önemli bir figür olan Komik Hasan Efendi, 14 Mart 1929 yılında altı ay çektiği hastalık yüzünden İstanbul'da vefat etmiştir (Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi). Gerisinde komik tiplemesi, elinde süpürgesi, yanında boş tenekesi, yüzlerde gülümseme ve gelecek nesle kavuşunu bırakarak anılarda kalmıştır.

Bir simge olarak usta-çırak ilişkisini gösteren, günümüzde de elden ele geçen ve bir sanat dalının sembolü olan kavuşun bilinen ilk sahibi Komik Hasan Efendi'dir (Durmaz, 2018, s. 25). Komik

² 1870 yılında İstanbul'da doğduğuna dair bilgi için bakınız. Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi (<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/159797/001527277006.pdf?sequence=2&isAllowed=y>).

³ Abdürrezzak Abdi Efendi Osmanlı tulûat sanatçılarından olup İbiş tiplemesini kişileştiren kişidir (Varol, 2016, p. 846)

Şekil 1: Komik Hasan Efendi Ortaoyunu Sahnelerken

(T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, s. 86)

Hasan Efendi bu kavuğu, yetiştirdiği Dümbüllü İsmail Efendi'ye devretmiştir. Sırasıyla Münir Özkul, Ferhan Şensoy ve Rasim Öztekin'e geçen kavuk, son olarak 20 Eylül 2020 tarihinde Şevket Çoruh'a devredilmiştir.

Komik Hasan Efendi, Tiyatro ve Sansür

Komik Hasan Efendi, anlattığı komik öyküler ve taklitlerin yanı sıra hazır cevaplılığı, keskin zekâsı ve kendine özgü jest, mimikleriyle o dönemde tiyatro izlemeyenin bile tiyatroya gittiği bir izleyici kitlesi oluşturmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle ramazan ayının her akşamı Şehzadebaşı Direklerarası'nda Komik Hasan Efendi'nin, Osmanlıca ifade ile söylemek gerekirse icra-yı luûbiyat eylediği görülmektedir.⁴ Şehzadebaşı Direklerarası ve Kadıköy Kuşdili başta olmak üzere Beykoz; Göksu ve Çubuklu, Üsküdar; İcadiye Tepesi, Libadiye ve Bağlarbaşı, Göztepe; Mama Mesiresi, Kadıköy; Zambaoğlu Bahçesi, Papazın Bahçesi, Merdivenköy, Haydarpaşa ve Fener gibi mahallerde tiyatro sanatını icra ettiği bilinmektedir (BOA, DH.MDK 51/63; Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi). Görüldüğü üzere İstanbul ve mülhakatındaki birçok noktada kurulan tiyatro sahneleriyle ahalinin eğlence ihtiyacı karşılanmaktadır.

⁴ '2 Ramazan 1314- 23 Kânunisani 312- 4 Şubat Efrenci 97- Numara 2582 Şehzadebaşı'nda Direklerarası'nda vaki Osmanlı Tiyatrosu'nda, Hayalhane-i Osmanî Kumpanyası İdare-i Hasan Komik Efendi dahi birlikte olarak bu akşam saat 3'te 'İki Genç Kızın Mes'udiyeti' gülünçlü oyun 5 perde.' Gazete metni. A.g.e. *Tarih ve Toplum Dergisi* (1992), 99, s.47. (Alıntılanan kaynak Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi <https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/138327/001581251010.pdf?sequence=3&isAllowed=y>)

Şekil 2: Komik Hasan Efendi'nin 'Hayalhane-i Osmani' Tiyatro Kumpanyasının El İlamı Anteti

(T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, s. 232)

Komik Hasan Efendi'yi öne çıkaran ve halkın beğenisini kazanmasını sağlayan unsurlardan biri 'İbiş' tiplemesine getirdiği birtakım yeniliklerdir. Bir elinde süpürgesi, diğer elinde tenekesi, bir paçası diğerinden daha uzun pantolonu, yamuk fesi ve uzun ceketiyle Komik Hasan Efendi, İbiş tiplemesiyle kendini özdeşleştirmiş ve karikatür çizimlerine⁵ de bu şekilde yansımıştır. Sesini boğuklaştırarak, kaşlarını üçgen biçiminde siyaha, yanaklarını ve burnunu kırmızıya boyayarak, sesi ve makyajı ile 'İbiş' tipinde yeni bir görünüm elde etmiştir (Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi). Sahne dışındaki özel hayatında ise giyim ve kuşamına çok önem verdiği görülmektedir. Kürklü paltosu ya da iyi bir terzide dikilmiş setresi, kalıplı fesi, altın kösteği, gümüş saplı bastonu ve ayakkabılarıyla sahnedeki karakterlerinden bambaşka bir Komik Hasan Efendi olarak halk tarafından tanınmayacak şekilde gezdiği kaynaklarda zikredilmektedir (Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi). Komik Hasan Efendi'nin İbiş tiplemesinden ziyade, genel fiziksel özelliklerinin de halk tarafından güldürü unsuru olarak görülmesi kariyerinin bu yönde ilerlemesine sebep olduğu da varsayılmaktadır. Nitekim kaynaklarda Hasan Efendi'nin, erken yaşlarda saçlarının dökülmesi, bir kaza sonucunda burnunun basıklaşması, cılız vücudu, ince sesi ve ön dişlerinden bazılarının eksikliği nedeniyle telaffuzunun halk tarafından komik bulunduğu ifade ediliyordu. Doğal olarak tüm bu özellikler Komik Hasan Efendi'nin halk nazarında dikkat çekmesine neden oluyordu (Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi, 1980)

Komik Hasan Efendi'nin ilk icra-yı luûbiyatları ve Hayalhane-i Osmaniye Kumpanyası'nın faaliyetleri, II. Abdülhamid devrinin denetim ve sansürün çok yoğun bir şekilde işlediği döneme denk gelmektedir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra 1882 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı olarak Telif ve Tercüme İdaresi ile Matbaalar İdaresi'nin birleştirilmesiyle Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur (Birinci, 2006, p. 304). Bu kurul, basılan her türlü arma, resim, madalya ve kitabın incelenerek ruhsatlandırılması, içeriğinin tetkik edilmesi, ahlaken ve siyaseten uygunluğunun tespit edilmesi gibi görevleri içinde barındırmakla beraber, teftiş görevinin müfettişlerce ifa edilmesi, önceki dönemlere kıyasla denetim ve sansürün kurumsallaştırıldığını göstermektedir (Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, h.1319, pp. 33-34).

Teftiş ve denetimde, nezaretlerin iş yüküne bağlı olarak görev dağılımında değişiklikler yaşanıyor olsa da genel olarak Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi her türlü matbaa, kitapçı ve kütüphanelerin teftişi, basılan, neşredilen kitapların incelenmesi; Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti, kitap/risalelerin basımı ve yayın ruhsatlandırılması; Zabtiye Nezareti ise matbaa açma-kapama, matbaacı ve kitapçı teftişleri ile tiyatro denetimlerinde kolluk kuvveti olarak aktif görev almaktaydı. Zamanla tiyatro denetiminin Zabtiye Nezareti'nin yanı sıra Dâhiliye Nezareti

⁵ Komik Hasan Efendi'nin karikatür çizimi için bakınız: Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi <https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/169244/001527286006.pdf?sequence=2>.

Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi'nce yapıldığı, hatta Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi 'ne bağlı 'Matbaalar ve Tiyatrolar Müfettişi' adı ile müfettiş ataması yapıldığı görülmektedir (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, h.1323, p. 196).

Tiyatro ve matbaaların denetim ve sansüre tabii tutulması, dönem içinde birtakım zorluklar yaşatsa da yine denetim ve sansürün doğurduğu teftiş raporları bize dönemin sosyal ve kültürel hayatını bir çerçeveden izleme imkânı sunmaktadır. Kadıköy'de Zambaoğlu bahçesinde Minak Efendi'nin Osmanlı tiyatrosu, Papazın bahçesinde Aram Efendi'nin Mesire Tiyatrosu ve Kuşdili'nde Hasan Efendi'nin Hayalhane-i Osmaniye tiyatrosu (BOA, DH.MDK 67/33) gibi son dönem Osmanlı tiyatrolarının mekân, yer ve sahibi gibi bilgilere ulaşmamızı sağlayan kaynak, matbuat ve tiyatrolar müfettişlerinin tuttıkları raporlardır. Bu raporların içerisinde Osmanlı tiyatrolarının yeri ve sahibi gibi önemli bilgilerin yanında oyunların günleri ve saatleri, sergilenen oyunların isimleri, oyunların halka nasıl duyurulduğu gibi bilgiler de vermesi bakımından Osmanlı kültürel hayatı ve bilhassa tiyatro çalışacak sosyal bilimciler için oldukça öneme haizdir.

Osmanlı tiyatrolarında genellikle halkın çok sevdiği, beğenilen piyesler defalarca günlerce hatta bazen gecelerce de oynanırdı. Bu piyesler, Zabtiye Nazırı tarafından onaylanmış, halkın edep ve ahlakına uygun musaddak yani otoritelerce tasdik edilip onaylanmış piyeslerdir. Zabtiye Nazırları, ilgili kişilerin sundukları piyesleri okuyup birçok yönden inceleyip piyeslerin sayfa sayısı, oyunların isimleri, kaç perdeden oluştuğu ve türü gibi temel bilgileri verdikten sonra metinlerin sonuna 'oynanabilir/oynanamaz' notunu düşmektedir. Piyesler, Nazırlar tarafından bizzat tetkik olunmakla beraber bazen komisyonca müzakere edildiği de görülmektedir. Bazı piyeslerin birtakım şartlara bağlı olarak tasdiklenmesi de söz konusudur. Örneğin Zabtiye Nazırları piyes metinleri üzerinde uygunsuz kelimelerin üzerini çizerek⁶ yerine kelimeler ekleyebilir, piyesin isminde ya da karakterlerin isimlendirmelerinde değişiklik yapabilir ve bazı cümleleri piyes metninden tamamen çıkararak⁷ metin sonunda 'tashih olunduğu surette oynanabilir' notunu eklemektedirler.⁸ Bazı piyesler de muhtevası bakımından hitap ettiği kesimle alakalı olarak Müslüman, gayrimüslim veya Levantenlerin yoğun bulunduğu mahallerde oynanması sınırlandırılarak tasdiklenmiştir.⁹

Devlet nezdinde tiyatroların halkın ahlakını yükseltmeye hizmet etmesi beklenirken bazı tiyatrolarda dönemin siyasi olaylarının sahnelere yansımaları hükümetin tiyatro piyesleri üzerinde denetimini kaçınılmaz kılmıştır. İhtilal konulu her türlü metin (BOA, İ.DH 1279/100707), Sultan Abdülaziz'in katli, Sultan Murad'ın tahtan indirilişi ve II. Abdülhamid'in cülusunu konu alan piyesler (BOA, DH.EUM.KADL 9/7) ile hürriyet kavramının sınırlarını aşan piyeslere devletin son derece dikkat ettiği görülmekte (BOA, İ.DH 1256/98668) ve tiyatro teftişi ile görevli memurların görevlerini hakkıyla ifa etmeleri konusunda tembihatta bulunmaktadır. Bu hususta Maarif idarelerince hangi oyunların sansürlenmesi gerektiğine dair vilayetlere gönderilen altı maddelik sansür talimatnamesine göre; hükümete ya da hükümdara karşı halkta taşkınlığa sebep olacak ve asayiş bozacak siyasî, mezhebî ve millet aleyhine çevrilen metinler ile millî adaba karşı olan, örneğin kız kaçırma yahut haydut taklitleri gibi piyesler sansür memurları tarafından müsadere olunacaktı (BOA, MF.MKT 239/36-1). II. Abdülhamid döneminin denetim ve sansür mekanizması, görüldüğü üzere bazı siyasî ve ahlakî sebeplerden ötürü piyesler üzerinde birtakım tahakkümler kurmuş ve özü doğaçlama olan tulûat tiyatrosunu dahî yazılı ve onaylanmış metinlerin temasına dönüştürmüştür.

Dâhiliye ve Zabtiye Nezaretlerine bağlı müfettişler, yazılı olarak piyesleri tetkik ettikleri gibi tiyatrolara da giderek oyun sırasında adaba ve ahlaka aykırı bir durum olup olmadığını kontrol etmekteydiler. Her ne kadar tiyatrolarda Zabtiye Nazırlarınca tasdiklenmiş piyesler oynatılıyor olsa da bazı teftiş raporlarında, onaylanmamış hatta ismi dahî bilinmeyen oyunların icra-yı luûbiyat

⁶Yirmi beşinci sahifede çizilen beyitler söylenmeme? şartıyla icrasına müsâ'de olunmuştur. Fî 12 Şubat sene [1]307' (BOA, DH.MDK 20/50-75).

⁷Çıkarılan sözleri îrad edilmemek ve âdaba mugayir tulû'atta bulunulmamak şartıyla işbu komedinin sahne-i temâşâyâ vaz'ında bâi's olmadığı bi't-tedkik ve bi'l müzâkere anlaşılması ise de icrâ-yı 'icâbı (...) (...) aliyye-i nezâretpenâhileridir. Fî 11 Şaban sene [1]310' (BOA, DH.MDK 20/50-209).

⁸tashih olunduğu tarzda mevk'i-i temâşâyâ vaz' olunmak üzere dört perdeden ibâret olan (fedâkâr çoban) nâm dramın icrasına bâi's olmadığı bi't-tedkik ve komisyonca bi'l müzâkere anlaşılması ise de her halde icrâ-yı 'icâbı menûd re'yi âlileridir. Fî 27 Nisan sene 1309' (BOA, DH.MDK 20/50-193).

⁹'Beyoğlu ve Galata ve Büyükdere'de oynanmamak şartıyla bervech-i ve tashih-i icrâsında bâi's yokdur. Fî 28 Nisan sene [1]308 sansür olundu.' (BOA, DH.MDK 20/50-171).

edildiği (BOA, DH.MDK 51/79), bazı oyunların ‘piyes’ haricinde halkı güldürmek gayesiyle adaba aykırı sözler sarf eyledikleri ve suflörsüz yani piyes metnine sadık kalınmadan (BOA, DH.MDK 70/85) oyun oynandığı görülmektedir. Hicri 1321(1903) tarihli Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Hıfzı tarafından kaleme alınan belgede, Zabtiye Nazırlarınca piyes metninden çıkarılan sözlerin oyun sırasında söylenmesinden sonra ek olarak bir monolog ilave edildiğine dair teftiş raporu da mevcuttur (BOA, DH.MKT 800/39-4).

Tulûat tiyatrosunda piyeslerin yanı sıra şarkı söyleyerek dans edilen kantolar da teftiş raporlarında oldukça sık yer almaktadır. Hatta Komik Hasan Efendi’nin idaresindeki Hayalhane Kumpanyası tarafından Kadıköy Kuşdili Tiyatrosu’nda oynatılması yasaklanan Kanburlar Kantosu’nu oynattığı gerekçesiyle kendisinin bu hususta uyarılması gerektiğine dair teftiş raporlarına da rastlanmıştır (BOA, DH.MDK 51/78). Tiyatrolardaki kantolar gerek söylenen sözleri gerekse genel ahlaka aykırı hareketleri ve dikkat çekici kıyafetleri (BOA, DH.MDK 66/39) nedeniyle uygunsuz bulunduğu için piyesler gibi kantoların da teftiş ve denetimden geçmesi ve tasdiklenmeden oynattırılmaması belgelerde sıkça bahsedilen konular arasındadır (BOA, DH.MKT 889/29-2,3).

Görüldüğü üzere Komik Hasan Efendi’nin idaresindeki Hayalhane-i Osmaniye tiyatrosu hem oynanan piyesler hem de kantolar vesilesiyle sık sık teftiş raporlarına konu olmaktadır. Bu raporlardaki teknik bir mesele olarak oynatılan piyeslerin Komik Hasan’a ait olup olmadığının net olmadığı aslında genel itibariyle tiyatrolarda oynatılan piyeslerin müellifinin belirtilmemesi meselesi zikredilmelidir. Çünkü gerek teftiş raporlarında gerekse tiyatro oyunlarını haber vermek amacıyla hazırlanan gazete ilanları ya da el broşürlerinde oyunun ismi ve kimin oynayacağı yazmakta ancak piyesin müellifinin ismi geçmemektedir. Piyeslerle ilgili müstakil bir çalışma yapılmadığından Osmanlı tiyatrocularının piyes yazımı hakkında sağlıklı bilgilere ulaşamıyoruz.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye fonunda (DH. MDK 20/50) tespit edilen piyesler, Osmanlı tiyatrocularının piyes yazımı ve piyeslerin içerik özelliklerinin bilinmesi bakımından önemlidir. İlk bakışta “sahib-i asar” olarak Komik Hasan Efendi zikredildiği için sadece ona ait bir eserden oluştuğunu düşünülen defterin aslında Mehmed İhsan, Felciyan gibi kişilerin de piyeslerini içinde barındıran defterlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Defter içerisinde biri opera olmak üzere takriben dokuz adet piyes bulunmaktadır. Zabtiye Nazırlarının piyes sonlarına yazdıkları tasdik yazılarından sonra attıkları imza ve tarihlere baktığımızda piyeslerin Hicri 1308(1890) ilâ 1318 (1900) yıllarına ait olduğu ortaya çıkmaktadır. Opera da dâhil olmak üzere piyesler ortalama 30 sayfadan oluşmaktadır. Genellikle 3-4 perdeden oluşan piyeslerin türü komedi, komedi-dram olmakla beraber piyeslerde 8-12 arasında karakter mevcuttur. Piyeslerin tümü Zabtiye Nazırı tarafından tasdiklenmiş musaddak piyeslerdir.

Defter içerisinde Komik Hasan Efendi’ye ait olduğunu tespit edilen piyeslerin isimleri; ‘**Müdbir Çoban Yahud Yirmi Dört Saatlik Bîhoşluk**’, ‘**Desise ile İntikâm Yahud Sâdik Uşak/Sadık Renev**’, ‘**Gayretli Çoban**’, ‘**Gâi’b Dost yahud Fedakâr İhtiyar/Fedakâr Çoban**’ ve ‘**Elmas İfritleri Yahud Amerika’da Bir Vakı’a**’dır. Piyeslerin musaddak olduğu bilinmekte ancak ‘Fedakâr Çoban’ hariç diğer piyeslerin herhangi bir zaman diliminde sahnede oynatıldığına dair elimizde bilgi mevcut değildir. Komik Hasan Efendi’nin ‘Müdbir Çoban’, Fedakâr Çoban’ ve ‘Gayretli Çoban’ gibi isimlendirmeleri de bir ‘Çoban’ serisi mi oluşturduğu fikrini akıllara getirmektedir. Aşağıdaki bölümde bahsi geçen piyeslerin metinleri incelenerek defterlerin içeriği kısaca tanıtılacaktır.

Komik Hasan Efendi’nin Tiyatro Piyesleri ve Sansür Uygulamaları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi DH. MDK 20/50 fonunda Komik Hasan Efendi’nin denetlenmiş ve gerekli görülerek sansürlenmiş yerler detaylı olarak incelenmiştir. Komik Hasan Efendi adına kayıtlı olan evraktaki eserler:

a. Müdbir Çoban Yahud Yirmi Dört Saatlik Bîhoşluk: Sahib-i defteri Komik Hasan Efendi ismiyle kapağında yer alan bilgiyle 4 perdelik komedi metni 37 sayfadır. Temel karakterler 12 karakter olup isimleri, Raşid Efendi (fakir bir âdem), İbiş (uşak), Zebun (fakir delikanlı), Sıdkı (hain bir âdem), Şakir (refiki), Veli (refiki), Muhsin (refiki), Muhsin (Müdbir çoban), Muhsin (Çobanın oğlu), Sadık

(Çobanın oğlu), Ratibe (Raşid Efendi'nin kerimesi), Saide (hemişesi)'dir. Bu karakterler dışında çobanlar, uşaklar, çalanlar ve gayrihim olarak belirtilmiş başka yardımcı oyuncular da bulunmaktadır. Piyesin temel konusu evlilik üzerinedir. Margarid'in Siyozak ile evlenmeye razı olmaması ve Siyozak Margarid'in babasıyla tekrar konuşmasının Valatin tarafınca görülmesi üzerine bu haberin Margarid'e iletilmesi ile başlayan piyes, Margarid'in sevdiği adam olan Jojer'in fikri ile Margarid 24 saatlik bir uykuya geçmeden önce sahte bir hastalığa tutulması ve iki sevenin arasına giren Siyozak'ın icabına bakılması ile devam eder. 24 saatlik bu uyku halinde iken Jojer doktor kılığıyla Margarid'in vefat ettiğini söyleyerek Margarid'i devre dışı bırakmaya çalışır. Siyozak Margarid'in cenaze işleriyle ilgilenmek isteyince Margarid uyandıktan hemen sonra Jojer ile kaçmaya karar verir. Margarid' ve Jojer yolda bir orman evine sığınır ve Müdbir Çoban ile tanışır. Hikâyenin sonu Margarid ve Jojer'in aşkının gerçekliğini gören Siyozak'ın bu iki aşığı kendi kalbinden azat etmesi ile sonlanır. Defterin son yaprağında Zabtiye Nazırı olan Nazım'ın mührüyle beraber bu ibare vardır: “Dört perde üzerine müretteb ve otuz yedi sahifeden ibâret olarak işbu “Müdbir Çoban-Yirmi Dört Saatlik Bîhoşluk” nâm piyesin icrâsında bai's yokdur”. 31 Kânun-ı evvel sene [1]307 (M. 12 Ocak 1892)

Kelime değişimlerine 4. Sayfada geçen “... Buna cenâb-ı hak bile” kelimelerinin üstünü çizilip yerine “hiç kimse” yazılması örnek olarak verilebilir. Ufak tefek kelimelerin çıkarılması ve eklenmesi ile halkın önünde oynanmasına izin verilen bu piyesin icra edilip edilmediği konusunda bir ibareye rastlanmamıştır.

b. Desise İle İntikâm Yahud Sâdik Uşak/Sadık Renev: ismini taşıyan eserin sahib-i defteri Komik Hasan Efendi'dir. Komedi ve 4 perdeden oluşan bu piyes 31 sayfadır. 8 ana karakter; Marsil (ihtiyar bir âdem), Renev (Uşığı), Vilirdin (Marsil'in ahabı), Pîr, Şarl ve Edmon (Yeni uşaklar), Refgoy (Vilirdin'in yanında yazıcı) ve Sereza (Marsil'in kızı). Piyesin konusu evlenme üzerine olup Marsil'in kızı Sereza'yı ahabı olan Vilirdin ile evlendirip servetini arttırma hayali kurarken Sereza'nın Vilirdin'in yanında yazıcı olan Refgoy'a karşılıklı âşık olmasından kaynaklanan kargaşa ile başlamaktadır. Seraza ve Refgoy'un birbirlerine âşık olduğunu öğrenen Vilirdin'in Sereza'yı öldürmeye teşebbüs etmesi üzerine Refgof ve uşak Renev'in Sereza'yı bu ölümden kurtulma serüvenini konu almaktadır. Komik Hasan Efendi'nin eserine verdiği isim, Zabtiye Nazırı tarafınca uygun görülmemiş ve üstü çizilmiştir. Adında değişikliğe gidilmiş ve metin içerisinde de 4-5 cümle üstü; kimi yerlerin de altı çizilmiştir. Piyes metninin içeriğine uygun olarak görülen “Sadık Renev” adı verilmiştir. Bu durumda Zabtiye Nazırlarının tiyatro eserlerini okuyup, değerlendirip sansürlenmesi gereken yerleri belirtmenin ötesinde eserlerin yeniden adlandırılmasında da tasarrufta buldukları görülmektedir. Zabtiye Nazırı'nın metin üzerindeki tasarruf yetkilerini nasıl kullandıklarına dair piyesin 23. sayfasında “divâne” kelimesi yerine “şaşkın”, 25. sayfada “intikam” yerine öfke ve 31. sayfada “uşak” kelimesi yerine piyesteki uşağın adı olan “Renev” tercihi örnekler olarak zikredilebilir. Zabtiye Nazırı Nazım'ın 31. sayfadaki görüşü “Bu oyunun mevk'i-i icrâsına vaz 'ında bâi's yoktur” Fî 12 Şubat sene 1307” (M. 24 Şubat sene 1892) “Sansür olundu.” Bu piyesin tiyatrolarda oynandığına ait bilgiye de henüz rastlanmamıştır.

c. Gayretli Çoban: Sahib-i defteri Komik Hasan Efendi olan bir başka eserin ilk sayfasında eserin kaleme alındığı tarihi Fî 3 Mart sene [1]308 (M. 15 Mart sene 1892) bulunmaktadır. Komedi türünde 3 perdeden oluşan bu eser 38 sayfadır. “Eşhas” başlığıyla karakterler hakkında bilgi verilmiştir. Bu tiyatro piyesinde, Hüsnî Bey (Zengin bir âdem), Bedri (oğlu), Veli Dayı (bir çoban), Şakir-Necib-Raşid (Hüsnî Bey'in uşakları), Deliv (Hai'n bir âdem), Deliv, Urkez ve Çakır (refikleri) ve Zekiye (bir köylü kızı) isimli 10 karakter bulunmaktadır. Piyes, Deliv adlı hain bir adamın köylü kızı olan Zekiye'yi babasından istemesi ancak babasının kızı zengin bir adam olan Hüsnî Beyin oğlu Bedri'ye vermesi neticesinde Deliv'in Bedri ve Zekiye'nin yolunu keserek alıkoyması ile başlamaktadır. Bu sırada Veli Dayı adlı çobanın bu olaya şahit olması ve Bedri ile Zekiye'yi Deliv'den kurtarması piyesin konusunu oluşturmaktadır. Bazı cümle veya kelimelerin üstü çizilerek kimi yerlere uygun olan kelimeler eklenmiştir. Bazı kelimelerin de altı çizilmiştir. 38. sayfada Zabtiye nazırı Nâzım tarafınca şu ibareler yazılmıştır. “Beyoğlu ve Galata ve Büyükdere'de oynanmamak şartıyla ber veçhi (...) ve tashih-i icrâsında bâi's yokdur.” Fî 28 Nisan sene [1]308 (M. 10 Mayıs 1892) “Sansür olundu.” Bu piyesin de tiyatrolarda oynandığına ait bilgiye de henüz rastlanmamıştır.

d. Gâi'b Dost yahud Fedakâr İhtiyar/Fedakâr Çoban: Sahib-i defteri Komik Hasan Efendi'nin 4 perde komedi ve 1 perde tablodan oluşan dram komedi piyesidir. Ana karakterler Jojer (genç bir

âdem); Rimon (Zengin bir Genç); Corciv ve Edhon (Jojer'in ahbâbı); Edolf; Pir; Defsan ve Şarl (Köylüler); Valatin (İhtiyar bir çoban) Rişar (Jojer'in oğlu (sekiz yaşında), Bilanis (Jojer'in zevcesi) ve Suzan (beslemesi) olup bu karakterlerin yanı sıra uşaklar, köylüler ve başka yardımcı oyuncular da bulunmaktadır. Tahriri Fî 5 Kanûn-ı sanî sene [1]308 (17 Ocak 1893) olan bu eser 37 sayfadan oluşmaktadır. Jojer'in Eşi olan Bilanis ile Jojer'i dost bildiği, borç para istediği Rimon arasında geçen yasak aşkı konu edinir. Bilanis ve Rimon'un birbirlerine olan aşkı uğruna Bilanis ve Jojer'in çocuğu Rişar'ın beslemesi Suzan tarafından, Bilanis'in isteği üzerine nehre itilerek öldürülmesi istenirken yaşlı fakat cesur olan çoban Valatin tarafından kurtarılması ve durumun Jojer tarafından öğrenildikten sonra olanları anlatmaktadır. Birkaç kelime ve cümle değişikliği haricinde oynanmasında bir sakınca olmayan bu eserin kelime değişikliklerinden biri Jojer'in eşinin isminin değişikliği üzerinedir ki "Katrin" ismi yerine "Bilanis" ismi ile değiştirilmiştir. Defter 318 olup Zabtiye Nazırı Nâzım tarafından 28. Sayfada "*tashîh olunduğu tarzda mevk'i-i temaşaya vaz' olunmak üzere dört perdeden ibâret olan (Fedakâr Çoban) nâm dramın icrâsına bâi's olmadığı bi't-tedkik ve komisyonca bi'l müzâkere anlaşılmış ise de her halde icrâ-yı icâbı re'yi âlileridir*" Fî 27 Nisan sene 1309 (M. 9 Mayıs 1893) tarihiyle oynanmasına izin verilmiştir. Ancak isim olarak Gai'b Bir Dost Yahud Fedakâr İhtiyar adı Zabtiye Nazırı tarafınca uygun metnin içeriğine uygun olarak Fedakâr Çoban adı verilmiştir.

10 Nisan 1893 gecesi Komik Hasan Efendi'nin Hayalhâne-i Osmaniye Tiyatrosu'nda üst düzey devlet erkânının önünde bu piyes sergilenmiştir. İzleyiciler arasında ceyb-i hümâyûn-ı mülûkâne mütercimlerinden Said, Dâhiliye Mektubî Kalemi Mühimme Kâtibi Fuad, Cemiyet-i Rûsûmiye azâsından Cavid ve Mahkeme-i İstinaf azâsından Neşe[t] bulunmaktadır. (BOA, Y.PRK 11/40-2)

e. Elmas İfritleri Yahud Amerika'da Bir Vakı'a: Her ne kadar defterin kapağında "Mazlûme Jan Yahud İki Gâi'b Karındaşlar" ismi bulunsa da iç kapakta karakterler tanıtılmadan önce ve Zabtiye Nazırının tashihinde eserin adı "Elmas İfritleri Yahud Amerika'da Bir Vakı'a olduğu görülmektedir. Sahib-i defteri Komik Hasan Efendi olan piyesin 13 ana karakteri ve yan oyuncularını bulunmaktadır. 13 ana karakter, Satnay (Zengin bir İspanyol), Raul (genç bir İspanyol), Dominik (Sadık ve aptal bir uşak), Gatanev (Serseri), Frani (davetli), Hiven (keza yani davetli), Sağnoir (Amerika vahşisi), Meledari- Darmahim ve Melbut (Sağnoir'in âdemleri), Bilatin (Santa'nın kızı), Reçinla (Sağnoir'in kızı), Herima (Meyus bir kadın)dır. Bu karakterler dışında davetliler Amerika vahşileri ve gayrihim gibi yardımcı oyuncular da bulunmaktadır. Piyesin konusu, Bilatin'in rüyasında gördüğü bir filin boyundaki güzel gerdanlık üzerinedir. Bilatin, gerdanlığın bulunup kendisine verenle evleneceğini vaat etmesi üzerine erkekler arasında bir gerdanlık bulma arayışı başlar. Bu gerdanlığı elde etme yolunda serseriler tarafınca soyulan, Amerika vahşileri tarafınca hapsedilenler absürt bir dille anlatılmıştır. Eserin son yaprağında "*Kopya olunarak Komik Hasan Efendi'ye verilmiştir.*" ifadesinden Komik Hasan Efendi'nin tiyatrosunda sergilenmesi üzerine piyesin ilgili yerlere getirdiğini anlaşılmaktadır. Zabtiye Nazırı Nâzım'ın 20 sayfalık eserin sonunda "*5 Perde 5 tablodan ibâret olan (Elmas İfritleri Yahud Amerika'da Bir Vakı'a) nâm komedyânın tashîh olunduğu tarzda mevk'i-i temâşaya vaz'ında bâi's olmadığı bi't-tedkik anlaşılmış ise de her halde icrâ-yı icâbı re'yi âl-i cenâb-ı dârü'l ekremîleridir.*" Fî 7 Haziran sene [1]310 (M. 19 Haziran sene 1894) "*Sansür olundu.*"

Piyesin halk önünde sergilenmek için Osmanlı Devleti'nin tetkik ve tashihinden geçirildikten sonra icra edilmesinde bir sorun görülmemesi üzerine karar çıkmışsa da tiyatro sahnesinde sergilenip sergilenmediği hususunda bilgiye henüz rastlanmamıştır.

SONUÇ

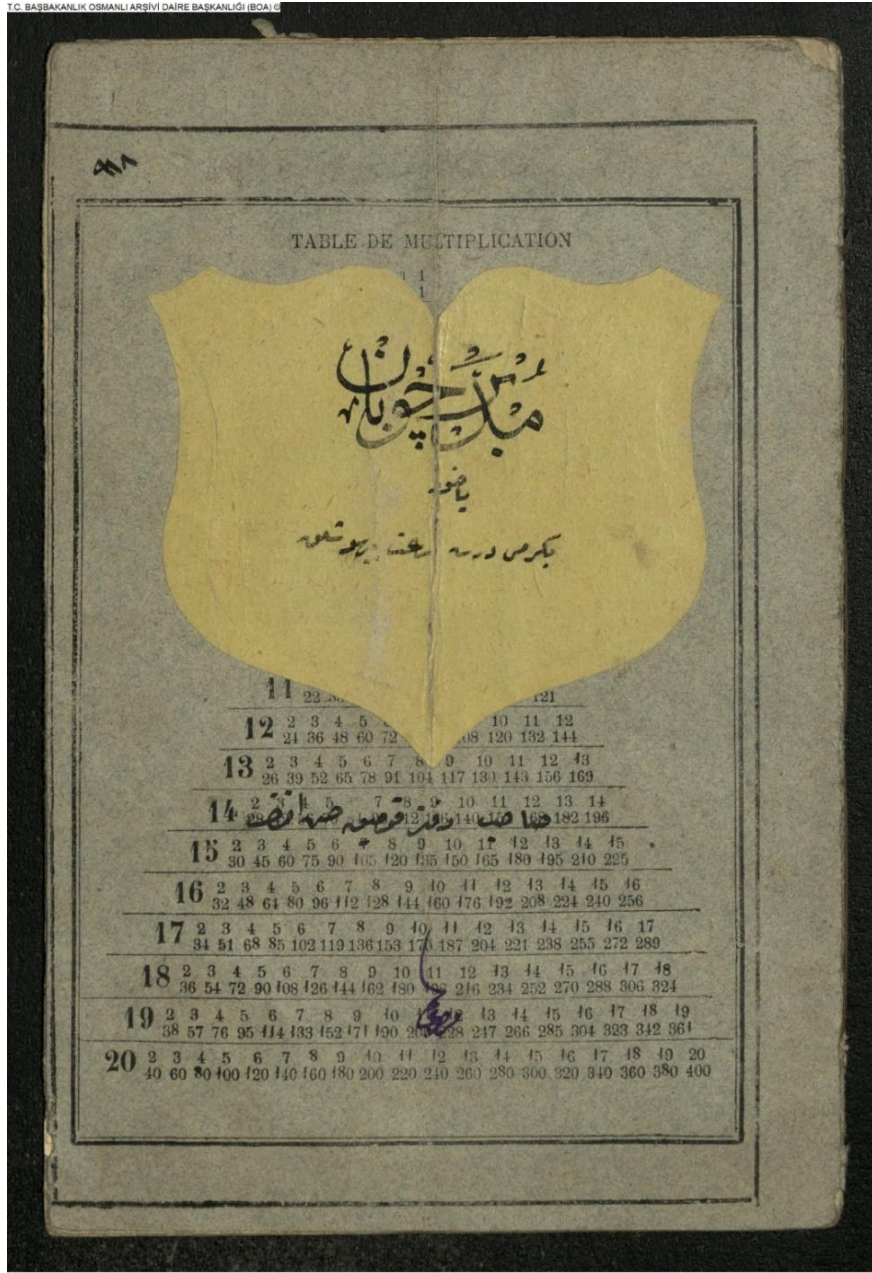
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tesadüfi bir şekilde elde edilen bir defter, son dönem Osmanlı kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan bir şahsiyetin icraatlarına küçük bir ışık tutulmasına olanak vermiştir. Komik Hasan Efendi gerek kendi döneminde gerekse günümüzde hâlâ önemini korumaya devam etmektedir. Nev-i şahsına münhasır kişiliği ve tulûat sanatına olan yeteneği, onu döneminin ünlü komiklerinden biri olmasını sağlamış; günümüzde de önemini koruyan ve tiyatro sanatının bir sembolü haline gelen 'Kavuk' geleneğini başlatmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerine denk gelen Komik Hasan Efendi, bu dönemin denetim ve sansür mekanizmaları nedeniyle arşiv kaynaklarında adını sıkça zikrettirmiş, denetim ve sansürün mahsulü olan piyes defteri ise bu metnin

ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Teftiş ve denetimler sonucu ortaya çıkan bu resmî belgeler bize devlet perspektifinden dönemin sosyo-kültürel hayatını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Teftiş raporları, 20. yüzyılda devletin temaşa sanatına nasıl baktığı, dönemin siyasi-sosyal hayatında yaşanan değişim ile devletin tiyatrolara karşı ne gibi önemler aldığı sorularının cevaplarını bulmayı mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmada, Dâhiliye Nezareti Matbuat-ı Dâhiliye Kalemi fonunda bulunan piyes defteri ile Komik Hasan Efendi ve idaresindeki Hayalhane-i Osmaniye kumpanyası hakkında küçük bir araştırma notu kaleme alınmıştır. Çalışmanın amacı, Osmanlı Arşivi'nin muhtevası bakımından makro ya da mikro çalışmalar için oldukça elverişli kaynaklara sahip olduğunu bir kez daha göstermek ve bunu ilgililere duyurmaktır. Osmanlı Arşivi, zengin koleksiyonu ile araştırmacılar için her türlü bilgi ve belgeyi sunabilecek hatta bazen fonlarda beklenmedik belgelerle araştırmacılarını şaşırtabilecek bir arşivdir. Bu nedenle sadece tarih araştırmacılarının değil her sosyal bilimcinin ilgisine göre kaynak bulabileceği hatırlanmalıdır.

EKLER

Ek-1

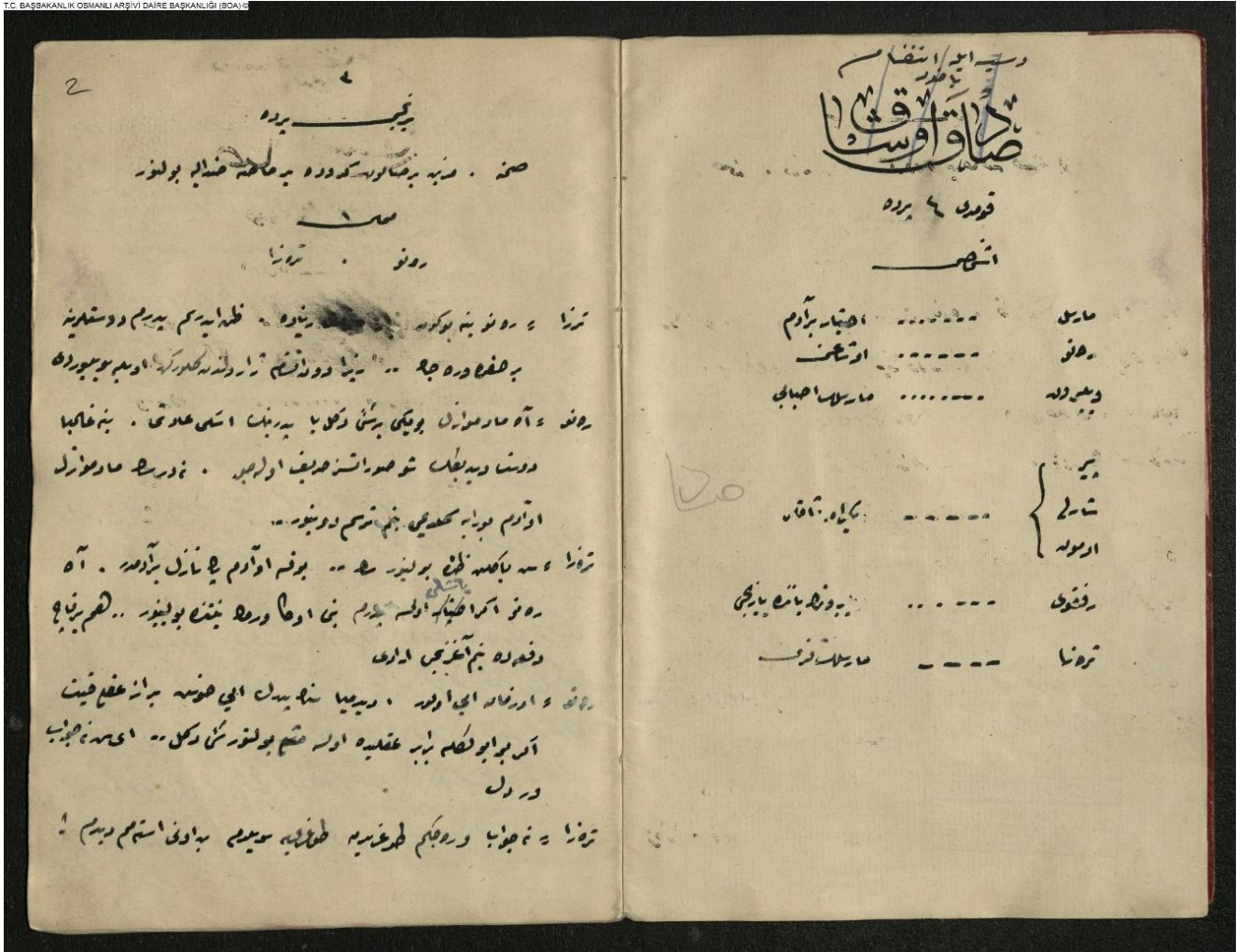

DH.MDK.00020.00050.002

Ek-1: Komik Hasan Efendi'nin "Müdübir Çoban Yahud Yirmi Dört Saatlik Bîhoşluk" adlı piyesin kapağı (BOA. DH. MDK. 20.50.2)

EK-2

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

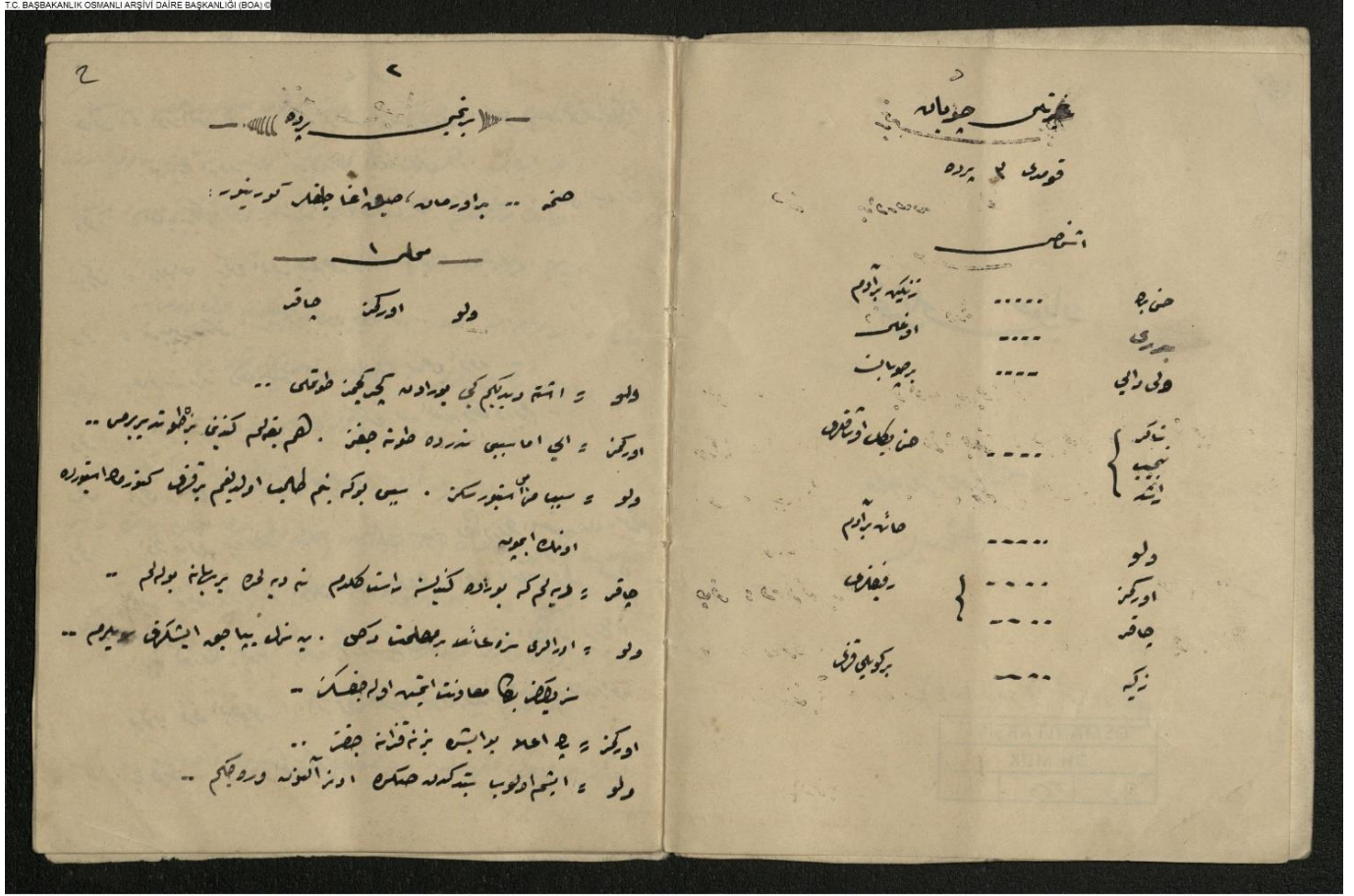

DH.MDK.00020.00050.005

Ek-2: Komik Hasan Efendi'ye ait olan "Desise ile İntikam Yahud Sadık Uşak/ Sadık Renev" piyesin ilk sayfası. (BOA. DH. MDK.20.50.5)

EK-3

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

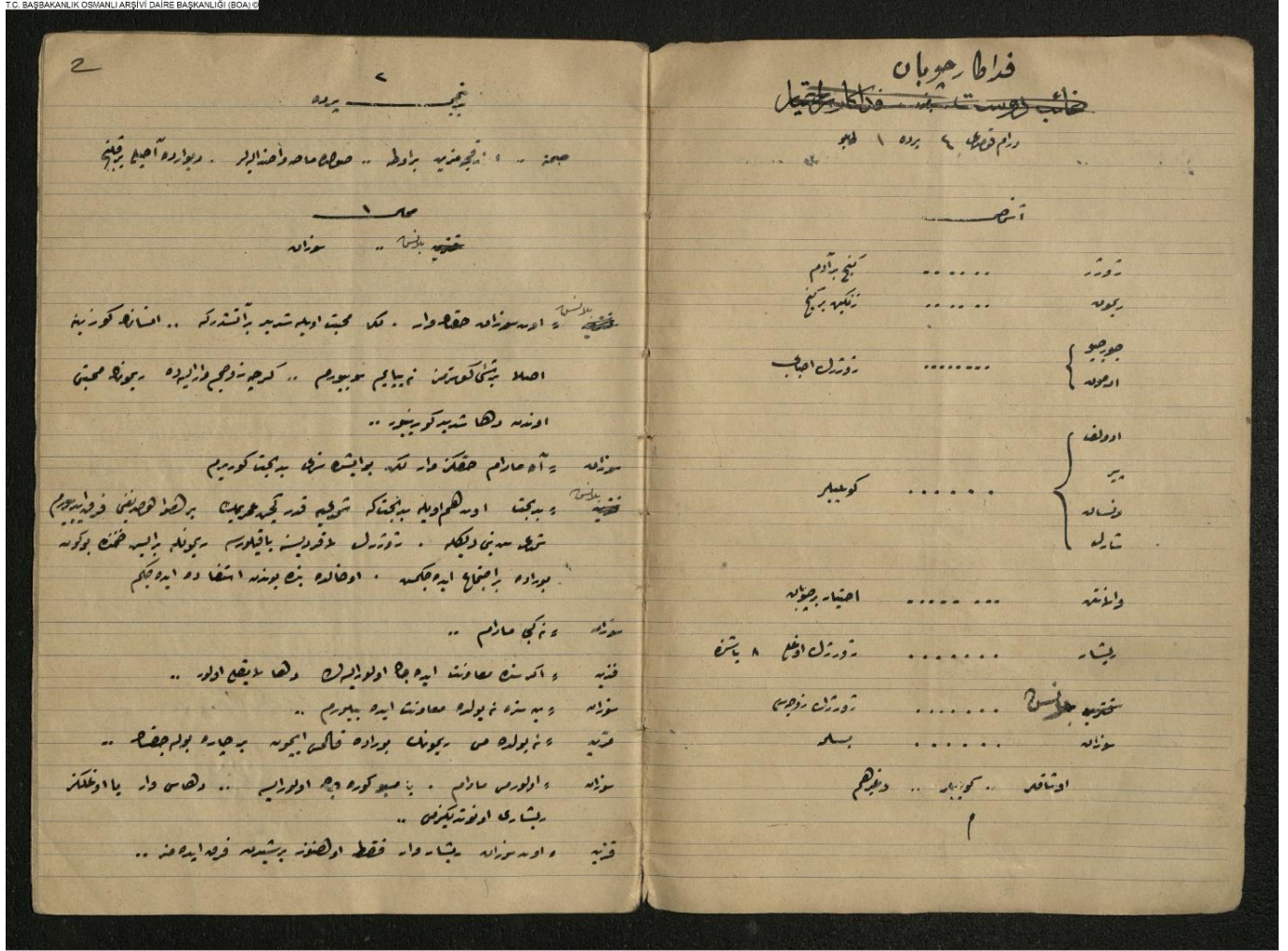

DH.MDK.00020.00050.007

Ek-3: Komik Hasan Efendi'nin "Gayretli Çoban" adlı piyesinin ilk sayfası (BOA. DH. MDK 20.50.7)

EK-4

T.C. BASKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

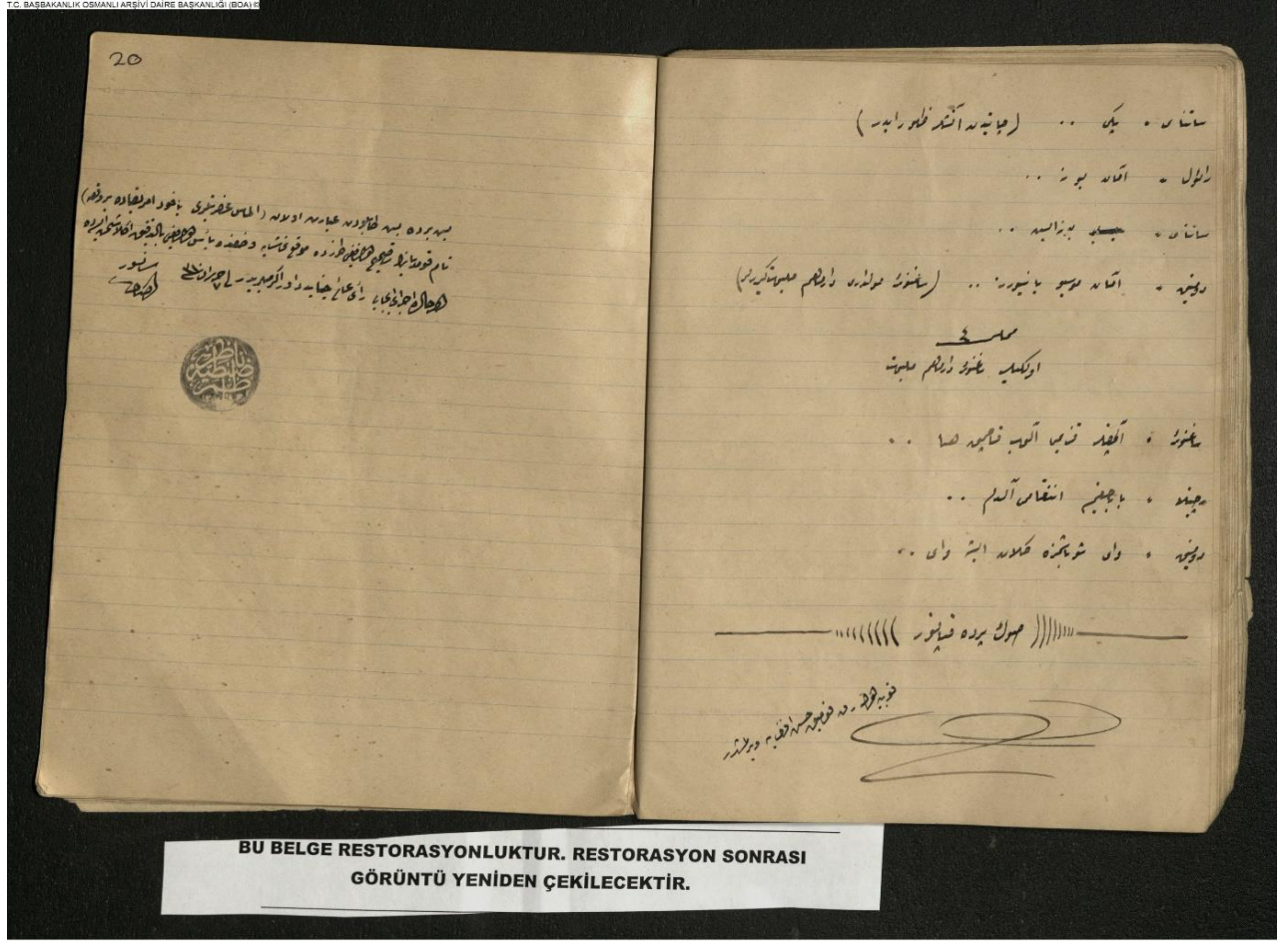

DH.MDK.00020.00050.008

Ek-4: Komik Hasan Efendi'ye ait "Fedakâr Çoban" adlı piyesin ilk sayfası

(BOA.DH.MDK 20.50.8)

EK-5

Ek-5: Komik Hasan Efendi'ye ait olan "Elmas İfritleri Yahud Amerika'da Bir Vakı'a" adlı piyesin Zabtiye Nâzırı'nın da tetkikinin yer aldığı son sayfası. (BOA. DH. MDK.20.50.10)

KAYNAKÇA

- Birinci, A. (2006). Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), 291-349.
- BOA, İ.DH 1256/98668.
- BOA, DH.EUM.KADL 9/7.
- BOA, DH.MDK 20/50-171.
- BOA, DH.MDK 20/50-193.
- BOA, DH.MDK 20/50-209.
- BOA, DH.MDK 20/50-75.
- BOA, DH.MDK 51/63.
- BOA, DH.MDK 51/78.
- BOA, DH.MDK 51/79.
- BOA, DH.MDK 66/39.
- BOA, DH.MDK 67/33.
- BOA, DH.MDK 70/85.
- BOA, DH.MKT 800/39-4.
- BOA, DH.MKT 889/29-2,3.
- BOA, İ.DH 1279/100707.
- BOA, MF.MKT 239/36-1.
- BOA, Y.PRK 11/40-2.
- Durmaz, U. (2018). Geleneksel Türk Tiyatrosunda “Kavuk”: Bir Simgenin İşlevi, Özellikleri, Temsilcileri ve Dünden Bugüne Yolculuğu. *International Journal of Humanities and Education*, 4(9), 13-47.
- Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (?). Geçmiş yaşantımızın ölümsüz kişileri Kel Hasan Efendi.
<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/150478/001527285006.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı
- Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (?). Komik Hasan Efendi kumpanyası tarafından verilen ilan.
<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/159853/001532284006.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı
- Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (?). Türk tiyatrolarının unutulmaz siması:"Kel" Hasan Efendi.
<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/177498/001526619006.pdf?sequence=3&isAllowed=y> adresinden alındı
- Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (1980). Direklerarası:ramazan takvimi.
<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/152918/001525734006.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı
- Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (1992). Doksanbeş yıl önce Şehzadebaş'ında:Ramazan temaşası.

<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/138327/001581251010.pdf?sequence=3&isAllowed=y> adresinden alındı

Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (2001). Komik-i şehir Kel Hasan Efendi. <https://openaccess.marmara.edu.tr/handle/11424/150479> adresinden alındı

Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (tarih yok). Kayıp geçen yıldızlar:Türk tiyatrosunun unutulmuş şöhretleri 21:Kel Hasan Efendi ve Küçük İsmail. <https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/159797/001527277006.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı

Marmara Üniversitesi Taha Toros Arşivi. (tarih yok). Ünlü komik Kel Hasan. <https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/169244/001527286006.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. (h.1323). 196.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye. (h.1319). 33-34.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*. (R. Köse , & M. Albayrak, Ed.) İstanbul: Bion Matbaacılık.

Varol, M. (2016). İstanbul Şehrinin “Udhûke-Perdâzı”:Meşhur Komik Abdürrezzak. F. Emecen, A. Akyıldız, & E. Gürkan (Ed.), *Osmanlı İstanbulu IV* içinde (s. 843-886). İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.